

I. Tudománypolitika 1. Az egyetemek hagyományos társadalmi funkciója átalakulóban van. Mindemellett előtérbe kerülnek az alkalmazott kutatások az alapkutatásokkal szemben; tudományos presztízsüket tekintve háttérbe szorúlnak a humán tudományok, amelyekre így egyre nagyobb nyomás nehezedik, hogy társadalmi legitimációjukat megerősítsék vagy újraalapozzák. Mit gondol Friedrich Kittler kijelentéséről, miszerint „ki kell purgálni a szellemet a szellemtudományokból”? Ön szerint melyek azok a társadalmi kihívások, melyek biztosíthatják a humán tudományok (és azon belül a filmtudomány) létjogosultságát a 21. század elején?

Ki kell purgálni a *kapitalizmust* a szellemtudományokból

„Ha az egyetem arrafelé fejlődik, amerre a *mainstream* terelné,
a szellem kénytelen lesz elmenekülni belőle.”

Tamás Gáspár Miklós

„Az egyetem nem csupán tudásgyár, az egyetem egy politikai közösség
és az egyetemes emberiség felszabadításának kiemelt intézménye,
amelynek feladata a már adott tudás kritikai felülvizsgálata
és új, egyetemes érvényű tudás létrehozása.”

Bagi Zsolt

A gazdasági érv hegemoniája

Az utóbbi hónapokban több olyan üggyel foglalkozott a közvélemény, amelyek a bölcsészettudományokhoz szorosan kapcsolódnak. Ezek egyike volt, hogy a kormány hatalmi szóval megszüntette a magyarországi genderképzéseket. Az e szakok védelmében született írások számos különböző stratégiát találtak arra, hogy megfogalmazzák a döntés bírálatát. Egyes szövegek elsősorban a képzések jelentősége mellett érveltek, és megpróbálták eloszlatni azokat a téves elképzeléseket, melyek szerint ezeken a szakokon az oktatók és a hallgatók kizárólag Európa vécéinek szimbólumain tűnődnek, vagy a „nemek harcának” újabb hadmozdulatait készítik elő. A képzések megszüntetése körül folyó diskurzus legnagyobb része a döntést kizárólag a [konzervatív-liberális tengely](#) mentén gondolta el, mely alapján a genderszakok elleni fellépés a felvilágosult progresszív liberálisok és a barbár konzervatívok, vagy a klasszikus nemi szerepeket óvni akaró egészséges gondolkodású konzervatívok és az ezek szétrombolására törő nemzetidegen liberálisok közötti harc újabb elemeként tűnik föl. Mindkét oldal – melyeket a magyar közvélemény önhibáján kívül, hosszú ideje tartó ideológiai manipuláció és a sajtó csaknem egészét uraló fogalmi tévedés hatására a „jobbaldallal” és a „baloldallal” azonosít – az ellenfelét tüntette fel úgy, mint ami éppen győzelemre áll, és amivel szemben a végsőkig vívott harc az „európai civilizáció” vagy a „progresszív nyugat” megmentésének eszköze.

A vita során nagyrészt elsikkadt az a tény, hogy a kormány részben gazdasági okokra hivatkozva számolja fel a célba vett képzéseket. Noha Rétvári Bence államtitkár azt nyilatkozta, a szakokon elsajátítható tudás „tartalmilag [...] szemben áll mindazzal, amit a kereszténydemokrácia az emberről vall”, ugyanakkor a *Magyar Idők* kérdése nyomán az EMMI egészen [más érvelést alkalmazott](#): „a »társadalmi nemek tanulmánya« mesterszakon végzetek iránti igény a magyar munkaerőpiacon nem mutatható ki. A szak gazdasági szempontból nem racionális, így joggal feltételezhetjük, hogy nem a munkaerőpiac igényeire

reagálva hozták létre, nem azért, hogy gyorsan és közvetlenül hasznosítható tudást kapjanak a hallgatók.”

Hasonló gazdasági okok állnak [a Corvinus Egyetem privatizálása](#) mögött, és elvileg a „versenyképesség” és a „hatékonyság” szól [e modell kiterjesztése](#) mellett. Ezt az érvelést [alkalmazta](#) a Pécsi Tudományegyetem rektori vezetését képviselő oktatási igazgató, és legújabban [az ELTE dékánja](#). A kormányzat szerint a teljes bölcsészképzés problémás gazdasági szempontból. Az egyik felsőoktatásért felelős államtitkár [szerint](#) „a mai világban a természettudományok és a műszaki tudományok értéktermelők”, és bár „a humántudományok, a kultúra nagyon fontos, de nem értéket teremtenek, hanem az embereket gyönyörködtetik, boldogságot adnak”. A következő felsőoktatási államtitkár [bölcészvicceket mesél](#) az interjúiban. Azt sem nehéz kitalálni, hogy a „romkocsmák félhomályában merengő, állástalan diplomások” képével rémisztgető miniszterelnök kikre gondolhatott.

Miközben a közvélemény a fenti folyamatoknak pusztán a felszínével van elfoglalva, nem kap kellő figyelmet a politikai lépéseket övező diskurzus legfontosabb eleme. A bölcsészeknek – mint oly sokszor, ha társadalmi folyamataink mögöttes sémáinak megértéséről van szó – ismét könnyebb dolguk van: elég, ha az *ideológia* vagy a *mítosz* Roland Barthes által létrehozott fogalmához és a szerző *Mitológiák* című kötetéhez fordulnak.¹ Utóbbi alapján rögtön felismerik, hogy a helyzet értelmezésekor az érdemi a legnagyobb figyelmet, ami a folyamat során „a józan ész szerint valónak”, „magától értetődőnek” és „természetesnek” tűnik fel. A közbeszédnek ez a *naturalizált* alapelve nem más, mint hogy csakis azoknak a képzéseknek van „értelme”, amelyek piaci igényeket elégítenek ki, és amelyek rövid időn belül kézzelfogható gazdasági hasznot termelnek. A magyar politikai közbeszédben az „ideológia” fogalma az eszme vagy a nézet – pejoratív színezetű – szinonimájává vált (melytől az objektív és felvilágosult ember távol tartja magát), és éppen ennek köszönhetően nem ismerhető fel az ideológiai séma mélyebb szintje: a kormány – alkalmazkodva a nemzetközi neoliberális trendekhez – a tőke érdekeit, valamint a piaci/gazdasági szempontokat magától értetődőnek és megkérdőjelezhetetlennek tekinti.

Túlélési stratégiák

K. Horváth Zsolt [E. P. Thompsonról szóló esszéjében](#) bemutatja e neoliberális szemlélet általánossá válásának történetét.² Állítása szerint a 70-es évek végén történt meg az a fordulat, amelynek hatására „új elemek kerültek a domináns politikai beszédrendbe: egyre hangsúlyosabbá vált a gazdasági növekedés, a fenntartható fejlődés, s ennek eredményeként a sarki fűszeres is azért rágta körmét, vajon jól alakul-e az éves GDP”. Ez a változás természetesen a teljes felsőoktatást érinti. Miként azt [Bagi Zsolt összefoglalja](#), „a közgazdasági karok mindenütt menthetetlenül válnak kizárólag buiseness schoolokká, a jogi karokról a közjogi képzés ideológiai monopóliummá válik, a médiajog megszűnt, a bölcsészkarok tanárképző intézményekké válnak, a természettudományi, műszaki, orvosi képzést ma a külföldi hallgatók gyakorlati képzése, nem pedig a tudományos, pláne nem a kritikai projektek dominálják”.

¹ Barthes, Roland: *Mitológiák*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983.

² Ugyanezt az Amerikai Egyesült Államok egyetemeinek kontextusában Henry Heller kötete követi végig. Heller, Henry: *The Capitalist University – The Transformations of Higher Education in the United States since 1945*. Chicago, University of Chicago Press, 2016.

K. Horváth elemzésében megállapítja, hogy „nem nehéz belátni, hogy ezzel a változással a humán és társadalomtudományok nem fognak tudni lépést tartani”. Ez különösen az utóbbi évtizedek fejleményei nyomán lehet mindannyiunk számára nyilvánvaló: ebben a korszakban a bölcsészettudományok magyarországi alakulástörténete leírható az erre a kihívásra adott válaszok sorozataként.

Ebben az időszakban számos magyarországi humán tudományos képzés profilt váltott, hogy tisztán gyakorlati, praktikus tudást nyújtson a hallgatóknak, lehetővé téve, hogy a piaccal való kompatibilitásukat állítsák előtérbe. Filmes képzések mondtak le a filmelméleti és esztétikai tárgyaikról, hogy helyette olyan vonzó *skilleket* kínáljanak, mint az alapszintű kamerakezelés. Más képzések határozott lépéseket tettek a természettudományos kutatások irányába, hogy ezzel a fenti ideológiai séma szerint is magasan értékelt, azaz profitábilis kutatások közreműködőivé válhassanak. A diasorokon sokasodnak az agyak MR-felvételei; akár relevánsak a kutatás szempontjából, akár nem. Megint más képzések a neoliberais egyetemszemléletben rejlő kettősséget próbálták kiaknázni, vagyis azt, hogy nem egyértelmű, pontosan mi is a *termék* ebben a tranzakcióban: ez lehet a hallgató (akit az egyetem a piac számára előállít), de lehet a tudás vagy az élmény is (melyet az egyetem a hallgatónak mint fogyasztónak nyújt).³ E képzések (elmozdulva például az irodalomtudománytól a „kreatív írás” és az „irodalomterápia” területe felé) arra vállalkoztak, hogy szolgáltatásaik jobban megfeleljenek a hallgatók igényeinek, legyenek ezek az igények bármilyenek. Az ilyen programok felől egyenes út vezet az influencerek és a YouTuberek, a midcult prózairók és a történeti bulvárt kiadó publicisták vagy a pszichológiai önismereti tesztek összeállítóinak képzése felé; és talán egyetérthetünk abban, hogy mindez kevésbé ambiciózus cél egy egész tudományterület számára.

Akadnak e próbálkozások között olyanok, amelyek sikeressé tettek bizonyos képzéseket, amennyiben sikernek könyvelhető el, hogy maguk az oktatók sem azt tanítják, amit igazán relevánsnak éreznek, és hogy hallgatószámaikkal ugyan biztosították saját tanszékeik túlélését, de mindezt olyan környezetben érték el, ahol az ő tudományterületeiket művelő más tanszékeket a lassú felszámolódás fenyegeti. Természetesen nem akarom megbélyegezni azokat, akik az alkalmazkodás stratégiáját választották: törekvésük teljesen érthető, és vannak e vállalkozások között olyanok is, melyek fontos eredményekhez vezettek. Az viszont világos, a bölcsészet globális és általános legitimitásvesztését ezek a stratégiák nem tudják megfékezni. A fenti „megoldások” nem a hajó süllyedését próbálják megakadályozni, inkább csak ingatag mentőcsónakok.

Az utóbbi évtizedekben tudományos érvelések is születtek a humán tudományok jelentősége mellett. Ezek közül a legismertebb Martha Nussbaum *Not for Profit* című kötete, amelynek liberális érvelése a kritikai gondolkodásra, az egyéni empátiára és intelligenciára, valamint a (képviseleti) demokrácia keretei között kifejtett civil aktivitásra helyezi a hangsúlyt.⁴ Nussbaum szerint „minden modern demokrácia nemzeti érdeke az erős gazdaság és a virágzó üzleti kultúra”, és a humán tudományok és a művészetek jelentősége a „kreatív innováció” feletti felelős és éber felügyelet atmoszférájának kialakításában játszik kulcsszerepet.⁵ Mára talán még meglepőbbnek hat ez az idealizmus: kevés jel mutat arra, hogy az „erős gazdaság” és a „virágzó üzleti kultúra” a kapitalizálódó bölcsészkarokon saját morális korlátjait szeretné

³ Fisher, Mark: *Capitalist Realism*. London, Zero Books, 2009. 42.

⁴ Nussbaum, Martha: *Not for Profit – Why Democracy Needs the Humanities?* Princeton/Oxford, Princeton University Press, 2010.

⁵ Uo. 10.

kitermelni, vagy hogy a „modern democráciák” az értelmiséget a demokratikus fékek letéteményeseiként üdvözlőnek.

Az uralkodó neoliberális kapitalista szemlélet azt írja elő, hogy az egyetemi karok rentábilisak legyenek, de közben minden felületen azt közvetíti, hogy nem érdemes (mert nem kifizetődő) ilyen karok hallgatójává válni. A csökkenő hallgatói létszámért a kari vezetéseket és a képzések oktatóit teszik felelőssé, nem számolva az általánosabb körülményekkel. Haldokolnak a diszciplináris képzések. Egy egész generációt zártak el az oktatóvá válás lehetőségétől, tehetséges kutatók százai hagyták és hagyják el a pályát (és gyakran az országot). Folyamatosak a gazdasági racionalizálásra hivatkozó leépítések, általános a forráshiány. Egész Európában addig biztatják majd a BTK-kat arra, hogy „húzzák összebb a nadrágszíjat”, amíg meg nem fulladnak tőle. A bölcsészek tudását fölöslegesnek tüntetik fel, hacsak az ebből adódó kreativitást vagy esztétikai érzéket nem tudják gyorsan és hatékonyan anyagi tőkévé változtatni, a humán tudományokat [a kognitív piac egyik szegmensévé alakítva](#). Pedig – pár különösen sikeres startup vállalkozót és cégvezetőt leszámítva – nem tudják majd, mert ez a tudás nem ilyen céllal született és születik.

Bölcsészettudomány mint antikapitalizmus

Nem nehéz belátni, hogy a gazdasági szempont a közgondolkodásban betöltött csaknem totális hegemóniája, valamint az oktatás leépítésének köszönhetően kialakult általános elmélet- és értelmiségellenesség nyomán minden humán tudományos szak ki van téve a felszámolás veszélyének, ahol a hallgatók egyáltalán lehetőséget kaphatnak arra, hogy a neoliberális kapitalista szemléleten *kívül* gondolkozzanak. A bölcsészettudomány – a művészeti és a társadalomtudományos képzésekhez hasonlóan – ma erre nyújt lehetőséget.

Utóbbi alatt nem pusztán arra gondolok, hogy a hallgatók a kurzusaikon jó eséllyel találkoznak olyan kritikai elméletekkel, amelyek politikai elképzeléseik felülbírálására készítetik őket: a fenti lehetőséget ennél jóval általánosabban értem. A bölcsészek egy része a képzése során arra kényszerül, hogy történeti perspektívát vegyen fel, és ezzel a kapitalista szemlélet kialakulása előtti nézetekbe is belehelyezkedjen. Filozófiát hallgatnak, ami kétezer évvel a kapitalizmus előtt született, és kétezer évvel a kapitalizmus után is létezni fog. Rálátást nyernek arra, hogy a társadalmi körülményeink meghatározzák szemléletünket. Olyan műalkotásokkal foglalkoznak, amelyek egészen más értékpreferenciákkal és célokkal rendelkeznek, mint az őket körülölelő társadalmi valóság. Megtanulják, hogy az „örök emberi” vagy a „természetes rend” nagyon is gyanús fogalmi konstrukciók. Megismerkednek olyan pedagógiai modellekkel, amelyek nem a versenyben való érvényesülést és az egyéni kompetenciák fejlesztését, hanem a közösségi együttműködésre nevelést tekintik a legfontosabbnak.

A legfőbb sajátosságuk ugyanakkor az, hogy képzésük során folyamatosan olvasnak és értelmeznek. Fő kérdéseik fogalmakhoz kapcsolódnak; nyelvhez való viszonyuk komplex és reflektált. Ennek jelentőségét – és kapcsolatát a korábban vázolt problémakörhöz – jól megvilágítja Boris Groys *Kommunista utóirat* című esszéjének bevezetője:

„A gazdaság a pénz médiumában működik. Számokkal operál. A politika a nyelv médiumában működik. Szavakkal – érvekkel, programokkal, határozatokkal, de parancsokkal, tiltásokkal, rendelkezésekkel és előírásokkal is operál. A kommunista forradalom a társadalomnak a pénz médiumáról a nyelv médiumára történő átirása. A társadalmi gyakorlat szintjén végbemenő linguistic turn. [...] A

gazdasági történés névtelen, és szavakban nem is kifejezhető. Ezért nem is folytathatunk vele párbeszédet, nem befolyásolhatjuk, nem győzhetjük meg, nem csábíthatjuk szavakkal a mi oldalunkra – csak saját viselkedésünket alakíthatjuk hozzá. A gazdasági bukás ellen nincsenek érvek – ahogy a gazdasági sikernek sincs szüksége további diszkurzív megalapozásra. A kapitalizmusban az emberi cselekedetek végérvényes cáfolata nem nyelvi, hanem gazdasági – nem szavakban, hanem számokban fejeződik ki. Ezzel a nyelv mint olyan érvényét veszti.”⁶

Nem kell mindenben egyetértenünk Groysszal, Tamás Gáspár Miklós például – az esszé méltatása után – tételesen bemutatja a kritikus pontokat *It's All Over Now Baby Blue* című cikksorozatának [harmadik részében](#). Groys álláspontja talán sarkos, ugyanakkor revelatív. A gazdaság és a politika mediális különválasztása a humán tudományok szempontjából különösen releváns: a bölcsészek a nyelv, tehát a politika médiumának szakemberei, méghozzá olyan korban, amikor maga a nyelv veszti érvényét. Groys szerint „meg kell változtatni a társadalmat, nyelvivé kell tenni ahhoz, hogy aztán értelmesen kritizálhassuk”:⁷ talán épp ez lenne a bölcsészek fő feladata.

Ahhoz, hogy ezt megvalósíthassák, a bölcsészeknek meg kell haladniuk az apolitikusság reflexeit,⁸ és le kell rombolniuk az ideológiamentesség ábrándját. Miként azt Horváth Györgyi bemutatta,⁹ e szemlélet történeti okai jól azonosíthatók a kelet-európai térségben: teljesen érthető, hogy a rendszerváltás idején miért tűnt felszabadítónak az elképzelés, hogy a kutatóknak végre nem kell a politikáról beszélniük. E nézet elhúzódó jelenlétének oka [az uralkodó technokrata status quo](#), mely csak ráerősített a kelet-európai kutatók apolitikus elköteleződéseire. Az utóbbi három évtizedben viszont nyilvánvalóvá vált, hogy a történelem nem ért véget, és ez a viszonyulás – az értelmiségiek politizálástól való tartózkodása – semmit sem mozdít előre; ahogy az is, hogy akkor válunk a legkönnyebben a hatalom áldozatává, ha távol tartjuk magunkat a politikától. Itt lenne tehát az ideje, hogy a *politikai fordulat* a magyar humán tudományokban is általánossá váljon, és ne csak néhány magányos kutató érezze értelmiségi felelősségének, hogy társadalmi kérdésekkel foglalkozzon.

Nyilván ott merül fel, hogy a piac logikája talán nem magától értetődő és megkérdőjelezhetetlen, ahol nem a piacnak termelik a tudást és a hallgatókat. A humán tudományok nehezen illeszkednek a kapitalizmus logikájához, és talán épp itt az ideje, hogy ezt ne valamiféle gyengeségüknek, hanem jelentőségük alapjának tekintsék. A bölcsészkarok nem tudnak kapitalista tudásgyárakká válni, vagy ha igen, akkor nem bölcsészkarok többé.

Nem azt állítom, hogy minden bölcsész kutatónak emancipatorikus célok által vezérelt baloldali mozgalmárrá kell válnia, pusztán azt, hogy az egyetem struktúrájából és a bölcsész szemléletből adódó antikapitalizmust nem meghaladnunk vagy elfednünk kell, hanem felvállalnunk. A bölcsészeknek nem alkalmazkodniuk kell a piac diktátumaihoz, az egyetemek „átalakulóban lévő” társadalmi funkciójához vagy a bölcsészettudományi kutatások nem bölcsészek által meghatározott prioritásaihoz, hanem meg kell próbálniuk változtatni ezeken a körülményeken.

⁶ Groys, Boris: *Kommunista utóirat*. Budapest, Műcsarnok, 2011. 7.

⁷ Uo. 8.

⁸ Esszémben a *politika* alatt egyszer sem *pártpolitikát* értek, a fogalmat annak eredeti görög, tágabb értelmében használom: a közügyekben való részvétel gyakorlataként.

⁹ Horváth Györgyi: *Utazó elméletek – Angolszász politizáló elméletek kelet-európai kontextusban*. Budapest, Balassi Kiadó, 2014. 37–75.

A humán tudományokra váró legnagyobb kihívás a szembenézés a neoliberális kapitalizmussal, mely ezeket a tudományokat létükben fenyegeti. Az ellenállás sikere még akkor is kétséges, ha széleskörű konszenzus alakulna ki az ügyben, de talán nem is a „sikernek” vagy a bölcsészettudományok relevanciáját elismerő világ utópikus képének kell vezetnie minket, hanem a tudásunk jellegéből adódó elkötelezettségünknek és kötelességérzetünknek.